KOSMOS
PROBLEMY NAUK BIOLOGICZNYCH

Tom 71 2022
Numer 4 (337)
Strony 505-513

Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika

RECENZJE KSIĄŻEK

Catherine Horwood, Beth Chatto. Mein Leben für den Garten (Beth Chatto. Moje życie dla ogrodu), Aus dem Englischen von Sabine Hesemann, ss. 288, Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart (Hohenheim) 2019, ISBN 978-7-8186-0826-2, www.ulmer.de

Beth Chatto (1923–2018), autorka książek i znawczyni roślin, jest uznawana za najbardziej wpływową angielską ogrodniczkę XX w. Jej kariera jest zdumiewająca – od zwykłej nauczycielki i gospodyni domowej, do najbardziej rozpoznawalnej osoby świata ogrodnictwa, przyjmowanej i projektującej ogrody dla angielskiej arystokracji. Była bardzo poważana przez wszystkich członków rodziny królewskiej. Współpracowała z wieloma sławami, m.in. członkami zespołu Beatlesów. Beth Chatto w ciągu swojego długiego życia (94 lata) zajmowała się suchymi ogrodami (publikacja w 1978 r. „The Dry Garden"), ogrodami wilgotnymi (publikacja w 1982 r. „The Damp Garden"), ogrodami żwirowymi (publikacja w 2000 r. „Beth Chatto's Gravel Garden"), ogrodami leśnymi lub cienistymi (publikacja w 2002 r. „Beth Chatto's Woodland Garden", 2008 r. zmieniona na „Beth Chatto's Shade Garden"). Największą sławę przyniósł jej ogród żwirowy.

Działalność Beth Chatto przypadała na okres dużych zmian społecznych i klimatycznych. Pomimo tego, że w 1945 r. wydano zakaz pracy dla zamężnych kobiet w szkolnictwie i służbie publicznej, B. Chatto za swoją działalność otrzymała dziesięć złotych medali na Wystawach Kwiatowych Królewskiego Towarzystwa Ogrodniczego w Chelsea. Wyróżniona była także Honorowym Medalem Victorii i Medalem Lawrence'a nadanymi jej przez Królewskie Towarzystwo Ogrodnicze (1987), a w 2002 r. otrzymała Order Zasługi dla Imperium Brytyjskiego. B. Chatto bardzo ceniła sobie honorowe tytuły doktorskie otrzymane od Uniwersytetu Essex (1988) i Anglia Ruskin University (2009). Jest autorką dziesięciu książek, które stały się światowymi bestsellerami, przetłumaczonymi na wiele języków. Prace o różnych typach ogrodów uznawane są dzisiaj za klasykę nauk ogrodniczych.

W 2019 r. ukazała się biografia poświęcona Beth Chatto pt. *Beth Chatto. Moje życie dla ogrodu* autorstwa Catherine Horwood. Ta obszerna książka (288 stron) jest bogato ilustrowana. Autorka biografii próbuje odpowiedzieć na pytania: „Kim była B. Chatto?", „Jak żyła?", „Jakie były źródła jej uznanych osiągnięć?". Przez całe życie Chatto zajmowała się ogrodnictwem w myśl hasła „Właściwa roślina na właściwym miejscu". Znalazło to wyraz w poszukiwaniu odpowiednich roślin dla określonych stanowisk i tworzeniu charakterystycznych ogrodów, w tym żwirowego, najbardziej przystosowanego do zmieniających się warunków klimatycznych i pogodowych.

Książka Catherine Horwood składa się z: „Przedmowy Julii Boulton", „Wprowadzenia", siedemnastu podstawowych rozdziałów, pięciu notatek z podróży, a także zakończenia („Chronologia", „Biografie", „Skorowidze", „Plan ogrodu", „Podziękowanie"). Rozdziały podstawowe to: „Pod krzewem agrestu", „Z Betty staje się Beth", „Benton End", „White Barn House", „Ogrodnictwo Unusual Plants", „Złoty medal w Chelsea", „Przyjaźnie i książki", „Złote lata", „Annus mirabilis", „Po wichurze", „Honory i zasługi", „Hymny do jesieni", „Uprawa ogrodów", „Rodzina i przyjaciele", „Opadające liście", „Ostatnie lata", „Legendy i testament". Przeplatane są one notatkami z podróży: „Notatki z podróży: O siedzibie Rothschildów, Château Mouton Rothschild" [1981], „Notatki z podróży: Beth pierwsza podróż do USA" [1983], „Notatki z podróży: Podróż do Szkocji razem z Christopherem Lloydem" [czerwiec 1988], „Notatki z podróży: Do Yorkshire i Szkocji" [wrzesień 1988], „Notatki z podróży: Podróż dookoła świata razem z Christopherem Lloydem" [1989].

W przedmowie Julia Boulton, wnuczka Beth Chatto i obecna dyrektorka ogrodnictwa utworzonego przez swoją zasłużoną babcię, podkreśla jej najważniejsze osiągnięcia. Nadal inspiruje ogrodników i miłośników roślin na całym świecie tworząc nasadzenia zgodne z zasadami wprowadzonymi przez B. Chatto, której dziedzictwo ma pielęgnować fundacja jej imienia. We „Wprowadzeniu" C. Horwood prezentuje różnorodne materiały źródłowe, z których korzystała przy pisaniu biografii.

Beth i jej brat bliźniak Seley urodzili się 27 czerwca 1923 r. we wsi Good Easter w pobliżu miasta Chelmsford w hrabstwie Essex (Wschodnia Anglia). Jej ojciec William Little był policjantem wiejskim i pochodził ze środowiska robotników rolnych, podobnie jak jej matka Bessie. Beth miała jeszcze brata Davida. Sama Beth twierdziła, że zamiłowanie do roślin i ziół odziedziczyła po swojej babci Rhodzie (od strony matki). Rodzice Beth byli zamiłowanymi ogrodnikami, uprawiali typowy ogród wiejski z owocami, warzywami i kwiatami. Już w wiejskiej szkole podstawowej Beth chciała zostać nauczycielką i rozwijać zamiłowania do uprawy roślin. Później uczyła się w Szkole Średniej dla Dziewcząt w Colchester. W okresie wojny w domu Beth

zaczął bywać starszy od niej o 14 lat sadownik Andrew Chatto, ze względu na produkcję żywności zwolniony ze służby wojskowej. Oboje mieli wspólne wizje wiejskiego życia w bliskości z naturą. Beth uczyła się w College kształcącym przyszłe nauczycielki (Hockerill Teacher Training College w Bishop's Stortford), gdzie zapoznała się z ekologią i przystosowaniem roślin do różnych warunków życia. W 1943 r. odbył się ślub Beth i Andrew Chatto w Elmstead Market, a młodzi zamieszkali w domu „Weston" w Braiswick na przedmieściu miasta Colchester, ponieważ na plantacji w Elmstead Market były tylko domki dla robotników rolnych. W 1946 i w 1948 r. urodziły się córki państwa Chatto (Diana i Mary). Beth Chatto coraz bardziej czuła się członkinią klasy średniej. Nadal nie mogła pracować jako nauczycielka, więc zajmowała się ogrodem i rozwijała zdolności florystyczne. W bukietach stosowała rzadkie rośliny: hosty, ciemierniki i wilczomlecze.

Gdy córki podrosły, rodzina Chatto zaczęła spędzać urlopy za granicą. Towarzyszyli im bracia Nigel i David Scottowie, miłośnicy roślin. Odwiedzili bogate florystycznie: Alpy, Dolomity, Korsykę i Północną Afrykę. W tym okresie małżonkowie Chatto poznali sir Cedrica Morrisa (1889–1982) i jego przyjaciela oraz partnera Arthura Letta-Hainesa, mieszkających w Benton End koło Hadleigh w hrabstwie Suffolk. Prowadzili oni Akademię Sztuki East Anglian School of Painting. Morris był hodowcą kosaćców i chętnie dzielił się doświadczeniem z Beth. Wspólnie odwiedzali też Hiszpanię i Maroko, a także sławny ogród Sissinghurst, siedzibę Vity Sackville-West.

W 1960 r. rodzina Chattów przeprowadziła się do nowego domu, White Barn Farm w Elmstead Market, zbudowanego na plantacji owocowej. Gleby na farmie były zróżnicowane, co ułatwiało uprawę różnorodnych roślin. Chatto założyła ogród i swoje ogrodnictwo „Niezwykłe rośliny", które stało się później sławne na całym świecie, a od 1967 r. jest dostępne dla szerokiej publiczności. W pobliżu mieszkał niderlandzki sadownik Hendrik Jan Plyugers, zwany Hansem, z którym Beth Chatto utrzymywała przez dwadzieścia lat ścisłe kontakty i osobiste relacje. Andrew wyrażał zgodę na wspólne wyjazdy Beth i Hansa do Francji i Holandii, a także prawie codzienne spotkania.

Od 1967 r. wydawany jest katalog ogrodnictwa Beth, w którym rośliny podzielone są na podstawie przystosowania do stanowisk: gorących i suchych, chłodnych, suchych i cienistych, a także na rośliny okrywowe, rośliny z atrakcyjnymi liśćmi, trawy i turzyce oraz wrzosowiska. Od 1975 r. B. Chatto interesowała się coraz bardziej udziałem w wystawach organizowanych przez Królewskie Towarzystwo Ogrodnicze, a jej osobisty udział stał się możliwy w 1976 r. Podstawą wybierania przez nią roślin do prezentacji zawsze były wymogi środowiskowe. Od wystaw kwiatowych i artykułów naukowych m.in. Grahama Rose'a zaczęła się sława ogrodnictwa B. Chatto, jak również jej „Niezwykłych roślin". Od 1977 r. otrzymała 10 złotych medali za swoje prezentacje, na których pojawiały się także rośliny: słoneczne, cieniste i półcieniste oraz rosnące na miejscach wilgotnych. Rosnąca sława Beth pozwoliła jej utwalić stare i nawiązać liczne nowe znajomości i przyjaźnie.

Długoletnia przyjaźń B. Chatto i Christophera Lloyda zaowocowała wspólną książką „Dear Friend and Gardener" („Drogi przyjacielu i ogrodniku"). Duże znaczenie miała też przyjaźń ze znaną niemiecką ogrodniczką hrabiną Helene von Stein-Zeppelin, która znała też prace dawnych angielskich ogrodników m.in. Gertrude Jekyll. Kierującym ogrodnikiem u von Stein-Zeppelin był Isbert Preussler, który pracował jeszcze u sławnego niemieckiego ogrodnika Karla Foerstera. Ogromny wpływ na działalność B. Chatto miał też Alan Bloom z Bressingham, który posiadał duży wybór bylin. Na bezpośrednią działalność pisarską B. Chatto wpływ miały: pisarka ogrodnicza Margery Fish oraz Margaret Davies, która była ilustratorką jej książek. Bardzo ważnym współpracownikiem okazał się David Ward, pracujący do dzisiaj.

Lata 80. ubiegłego wieku określa się jako „złote lata" w życiu B. Chatto i rozwoju jej ogrodnictwa. Istotne okazały się pobyty B. Chatto w USA, które umożliwiły poznanie wielu osobowości ogrodniczych, ogrodów botanicznych i znanych ogrodnictw. Duże znaczenie dla B. Chatto miało poznanie Paula Adena, specjalisty w zakresie liliowców i funkii, stosującego nowoczesną technikę, m.in. komputery i internet.

Rok 1987 uchodzi za „cudowny rok" w życiu B. Chatto, bo wtedy otrzymała dwa medale za zasługi ogrodnicze (Honorowy Medal Victorii i Medal Lawrence'a). Rośliny B. Chatto były podziwiane przez specjalistów z całego świata, a ona odwiedzała kolejne ogrody, z których przywoziła nowe okazy, np. ogrodnictwo Pagelsa w Leer we wschodniej Fryzji (Niemcy) czy Pieta Oudolfa w niderlandzkiej miejscowości Hummelo.

Obecnie najbardziej znanym ogrodem jest ogród żwirowy o wielkości 2000 m^2 inspirowany wyschniętym korytem rzeki na Nowej Zelandii, obszarami Dungeners we wschodniej Anglii i rejonem The Burren w Irlandii (okręg Clare). Jego tworzenie rozpoczęło się w 1991 r. Współcześnie ogród żwirowy należy do najbardziej znanych ogrodów suchych – jego cechą jest brak sztucznego podlewania, chociaż ogród ten znajduje się na najbardziej suchych obszarach Anglii.

Beth Chatto była babcią sześciorga wnuków, a jej wnuczka Julia Boulton została dyrektorką ogrodnictwa „Niezwykłe rośliny". W latach 90. XX w. Chatto zakończyła swój udział w wystawach kwiatowych w Chelsea, ale chętnie przyjmowała zaproszenia od posiadaczy pięknych ogrodów i rezydencji. Zawsze podkreślała, że to jej książki zwróciły uwagę na szybkie zmiany klimatu. Jej liczni praktykanci i uczniowie zrobili kariery w swoich krajach. W 1999 r. zmarł mąż B. Chatto – Andrew. Prowadził on swoje prywatne badania roślin, które zostały opublikowane dopiero po jego śmierci. Ostatnie lata życia Beth łączyły się z dużymi zaszczytami – od księcia Karola otrzymała Order Brytyjskiego Imperium za zasługi ogrodnicze.

Z inicjatywy znanej pisarki ogrodniczej Penelope Hobhouse powstało Muzeum Ogrodnicze w Lambeth. W 2008 r. zorganizowano retrospektywną wystawę osiągnięć B. Chatto i wydano książkę z 21 artykułami jej byłych uczniów i praktykantów, a także przyjaciół i współpracowników. Jednocześnie utworzono Fundację Edukacyjną Beth Chatto, która ma dalej rozwijać jej osiągnięcia (Beth Chatto Education Trusts). W 2007 r. świętowano 50-lecie istnienia ogrodu i ogrodnictwa B. Chatto. Światowy sukces ogrodu żwirowego skłonił fundację księcia Karola do zorga-

nizowania festiwalu ogrodniczego w trzech rezydencjach królewskich. Do Muzeum Lambeth przeniesiono nie tylko archiwum B. Chatto, ale również jej przyjaciół Johna Brookesa i Penelope Hobhouse.

Podsumowując należy stwierdzić, że Beth Chatto zalicza się do najwybitniejszych współczesnych osobowości ogrodniczych. Chociaż uważa się, że ogrody Beth Chatto należą do najbardziej angielskich kreacji ogrodniczych XX w., łatwo dostrzegalny jest jej wpływ na ogrody nie tylko w Wielkiej Brytanii, ale także w Europie i na całym świecie. Książka C. Horwood daje pogłębiony wgląd w życie, działalność i najważniejsze osiągnięcia B. Chatto. Jest ona ważna zarówno dla profesjonalistów zajmujących się ogrodami, jak i dla szerokiego grona miłośników roślin i ogrodów, dla których powinna stanowić lekturę obowiązkową.

Eugeniusz Kośmicki (Poznań)

Astrid Ludwig, Einmal gärtnern wie in Sissinghurst. Ein Blick hinter die Kulissen der berühmten englischen Gartenlegende. Zu Besuch in Vita Sackville-Wests Gartenparadies (Zająć się ogrodnictwem, tak jak w Sissinghurst. Spojrzenie za kulisy sławnej angielskiej legendy ogrodniczej. O odwiedzinach w raju ogrodniczym u Vity Sackville-West), 112 barwnych fotografii, 7 fotografii czarno-białych, ss. 144, Stuttgart (Hohenheim) 2021, Verlag Eugen Ulmer, ISBN 978-3-8186-1316-7.

Astrid Ludwig jest dziennikarką naukową, ogrodniczką i wielką entuzjastką angielskiego ogrodnictwa. Pracowała jako wolontariuszka w Sissinghurst i w innych legendarnych ogrodach na Wyspach Brytyjskich. Jest także współzałożycielką filii Towarzystwa Wspierania Kultury Ogrodniczej. Efektem jej pobytu w Wielkiej Brytanii jest książka pod nieco długim tytułem: *Zająć się ogrodnictwem, tak jak w Sissinghurst. Spojrzenie za kulisy sławnej angielskiej legendy ogrodniczej. O odwiedzinach w raju ogrodniczym u Vity Sackville-West*. Pozycja ma charakter popularno-naukowy, przedstawia ogród i rezydencję Sissinghurst, a także jej twórczynię Vitę Sackville-West, znaną pisarką, ogrodniczką i reprezentantką angielskiej arystokracji.

Autorka starała się w swojej książce odpowiedzieć na kilka pytań: Jak pracują zawodowi ogrodnicy w Sissinghurst, szczególnie w słynnym Białym Ogrodzie? Jakie plany na przyszłość ma obecny szef ogrodników w Sissinghurst? Jak żywy jest duch działalności Vity Sackville-West w Sissinghurst? Praca Ludwig stanowi wyjątkowe połączenie specjalistycznej wiedzy ogrodniczej, opisu przeżyć autorki w czasie pobytu w Sissinghurst, a także przedstawienia ważnych osobowości ogrodniczych, pracujących w tej znanej rezydencji i ogrodzie. Ta wyjątkowa książka, pełna humoru, ciekawych opisów i anegdot, a także wielu barwnych fotografii, jest ucztą dla czytelników podziwiających angielskie ogrody.

Sławna ogrodniczka i pisarka Vita Sackville-West urodziła się w 1892 r. jako Victoria Mary Sackville-West w największym, prywatnym zamku wiejskim Knole House w hrabstwie Kent. Była jedynym dzieckiem lorda i lady Sackville. W 1928 r. musiała opuścić ulubiony zamek, gdyż został on przekazany jej wujowi (co było zgodne z ówczesnym dziedziczeniem majątków tylko w linii męskiej). Według opinii A. Ludwig była ona przedstawicielką angielskiej szlachty wiejskiej: arystokratyczną pięknością wrażliwą emocjonalnie, szarmancką, pełną temperamentu, ale także świadomą swojej grupy społecznej, snobistyczną, a niekiedy wielkopańską. Vita Sackville-West wyszła za mąż za Harolda Nicolsona, angielskiego dyplomatę w Konstantynopolu i w Persji. Dwaj synowie Ben i Nigel przyszli na świat po powrocie małżonków do Anglii w 1914 r. Dnia 4 kwietnia 1930 r., Vita ze swoim mężem i przyjaciółką odwiedziła posiadłość w Sissinghurst w Cranbrook w hrabstwie Kent, zakupioną następnie przez Harolda i Vitę za 12 000 funtów. Podobna suma była potrzebna do odbudowy budynków i ogrodu. Przestrzenie ogrodnicze Sissinghurst liczą 24 000 m^2. Vita zmarła 2 czerwca 1962 r. w Sissinghurst, zaś w 1968 r. zmarł Harold. Syn Nigel Nicolson przekazał w 1967 r. Sissinghurst na rzecz organizacji National Trust. W ciągu życia Vity i Harolda Sissinghurst, który od czerwca 1938 r. jest dostępny dla publiczności, stał się jednym z najchętniej odwiedzanych ogrodów w Anglii. W 1959 r. odwiedzających było około 6 000, a obecnie liczba miłośników roślin i ogrodów wynosi około 160 000 rocznie. Maksymalna liczba zwiedzających Sissinghurst osiągnęła 200 000. Corocznie wytwarza się tu 30 000 bylin, a także roślin jedno- i dwuletnich, które sadzi się następnie w ogrodzie, a także sprzedaje w tamtejszym sklepie.

Na książkę Ludwig składają się: „Dzień pierwszy w ogrodniczym niebie. Jak stać się wolontariuszem ogrodniczym?", „Ruiny i romantyka. Jak wszystko zaczęło się w Sissinghurst i stało się trudniejsze w wyniku wojny", „Bylina z nazwą środa. O dniu codziennym w pewnym niecodziennym ogrodzie", „Różowa wieża i czerwone róże. Pisarka, jej najbardziej święte miejsce i zmieniające się relacje miłosne", „Stare tradycje i nowe drogi. Troy Smith i jego plany dotyczące ogrodu", „Umiłowane rośliny Vity i faworyty szefa ogrodników. Czy można także u siebie prowadzić ogród jak w Sissunghurst?", „Vita i wolontariusze. O dużym szczęściu pobytu w obcych ogrodach", „Waga wodna, Biały ogród i uczucia na końcu tygodnia. Dlaczego działania precyzyjne są nie tylko dla mężczyzn, a kwiaty nie muszą być barwne i jak Katy stała się królową?", „Smallhythe Place. Ellen Terry a mała siostra Sissinghurst", „Sławny sąsiad. Godziny uczenia się w Great Dixter", „*Galactites tomentosa*. Pożegnanie z Sissunghurst", „Królowa formalnego cięcia ogrodniczego. Ogród Charlotte i Donalda Molesworthów", „Pamiątki z Anglii. Jak idee z Anglii wprowadzić we własnym ogrodzie", „Serwis ogrodniczy".

Sissinghurst jest jednym z najsłynniejszych ogrodów Wielkiej Brytanii, położonym w hrabstwie Kent na południe od Londynu. Marzeniem Astrid Ludwig było poznanie ogrodu i rezydencji Vity Sackville-West i Harolda Nicolsona. Przez lata Harold zajmował się tzw. ogrodem chłopskim w South Cottage, a Vita odpowiedzialna była za teksty o ogrodnictwie w gazecie „Observer". Vita rozpoczęła swoją działalność pisarską w wieku jedenastu lat pisząc pierwszą balladę, później doszły nowele, sztuki teatralne, poezja i powieści. Tych ostatnich napisała około 50; pisarstwo

było zresztą głównym źródłem dochodów rodziny Nicolsonów. Pozostawiła też dużą spuściznę liryczną, w tym wiele wierszy o ogrodach i roślinach.

Sackville-West była nie tylko namiętną i intuicyjną ogrodniczką, ale miała też ogromną wiedzę specjalistyczną. Publikowała także własne książki ogrodnicze, w tym poradniki. Od 1948 r. należała do członków założycieli Komitetu Ogrodniczego angielskiego National Trust. W 1955 r. otrzymała złoty medal angielskiego Royal Horticultural Society za wszechstronną wiedzę o roślinach ogrodniczych. Vita i Harold pozostawali w związku małżeńskim przez prawie 50 lat, a poczucie wspólnoty, bliskości, zaufania były dla nich najważniejsze.

Ludwig uzyskała wreszcie niezbędne zgody National Trust oraz obecnego szefa ogrodników Troya Smitha (od 2013 r.) i mogła rozpocząć wolontariat w wymarzonym ogrodzie. Smith kieruje pracą dziesięciu ogrodników oraz czterdziestu corocznych wolontariuszy w różnych okresach i wymiarze godzin. Hołduje zasadzie, że w ogrodzie powinno być „więcej romantyki, więcej Vity". Pragnie on powrócić do początków ogrodu, a jednocześnie dalej go rozwijać i poprawiać. O zachowaniu ducha ogrodu z czasów życia V. Sackville-West troszczy się wiele osób i dzięki temu Sissinghurst stanowi genialną mieszankę formalnego ogrodu i romantycznej bujności, a zróżnicowane przestrzenie ogrodnicze podzielone są wiecznie zielonymi żywopłotami. Ze szczególnym respektem ogrodnicy podchodzą do „Białego Ogrodu" (powstał w 1939 r.), gdzie podziwiać można białe: powojniki, lawendy, ozdobne lilie, pierwiosnki, zawilce, kamelie, róże i floksy.

Ludwig miała możliwość poznania nie tylko ogrodu i rezydencji w Sissinghurst, ale także odwiedziła sąsiednie ogrody w Smallhythe Place w pobliskim Tenterden, Great Dixter w Nothiam we Wschodnim Sussex czy Balmoral Cottage w Bedenden w hrabstwie Kent.

Zdobytą wiedzę i praktyczne doświadczenia A. Ludwig stara się wykorzystywać w kształtowaniu własnego ogrodu.

Książka A. Ludwig *Zająć się ogrodnictwem, tak jak w Sissinghurst* zasługuje na szczególną uwagę polskich czytelników. Daje wgląd w funkcjonowanie angielskiego ogrodnictwa na przykładzie ogrodu w Sissinghurst, ale także życie jego twórczyni Vity Sackville-West.

Eugeniusz Kośmicki (Poznań)

Martin Staffler, Gärten von oben. Deutschlands schönste Parks und Gärten aus der Vogelperspektive. Von der Mainau bis zum Norddeutschen Gartenschau (Ogrody widziane z góry. Najpiękniejsze parki i ogrody Niemiec z lotu ptaka. Od Wyspy Mainau do Północnoniemieckiego pokazu ogrodowego), 100 barwnych fotografii, ss. 120, Stuttgart (Hohenheim) 2021, Verlag Eugen Ulmer, ISBN 978-3-8186-1302-0, www.ulmer.de

Ogrody i parki stają się współcześnie przedmiotem zainteresowania szerokiej publiczności. Na ich pełne poznanie pozwala zastosowanie nowej techniki – fotografii wykonywanych przy pomocy dronów. Tą ciekawą tematyką zajął się Martin Staffler, znany w Niemczech fotograf ogrodniczy i autor uznanych książek, przygotowując pracę *Ogrody widziane z góry. Najpiękniejsze parki i ogrody Niemiec z lotu ptaka. Od Wyspy Mainau do Północnoniemieckiego pokazu ogrodowego*. Staffler, po ukończeniu studiów ogrodniczych w Hamburgu i Studium Architektury Krajobrazowej w Osnabrücku, został redaktorem odpowiedzialnym za stronę fotograficzną w niemieckim czasopiśmie ogrodniczym „Mein schöner Garten", którego polska wersja „Mój piękny ogród" istnieje od lat 90. ubiegłego wieku. Od 2008 r. Martin Staffler jest samodzielnym fotografem ogrodniczym i autorem wielu książek oraz artykułów ogrodniczych, a od 2015 r. pełni funkcję redaktora czasopisma „Gartenpraxis" („Praktyka ogrodnicza"), istotnego periodyku ogrodniczego o charakterze naukowym, wydawanego przez Wydawnictwo Verlag Eugen Ulmer. Zdjęciami wykonanymi osobiście przy użyciu drona Staffler zapoczątkował nowy rozdział w prezentacji ogrodów i parków.

Na książkę M. Stafflera składają się: „Wprowadzenie", „Hortvs w Hilden. Bogactwo ogrodu i ogrodnictwa", „Ogród z nowymi odmianami róż na skłonie Beutingu. Testowanie najlepszych róż", „Cztery pory roku w ogrodzie przydomowym", „Pełne życia ogrody przydomowe", „Północnoniemiecki pokaz ogrodniczy – Arboretum w Ellerhoop. Różnorodne inspiracje ogrodnicze", „Cebule w Zoom", „Wyspa Mainau. Atrakcja ogrodnicza na Jeziorze Bodeńskim", „Camen-Hof. Osie widokowe i przestrzenie ogrodnicze", „Cztery pory roku w ogrodzie wiejskim", „Herrenmühle Bleichheim. Skarby roślinne i ich położenie", „Struktury ogrodnicze", „Zimowe aspekty ogrodnicze", „Hermannshof w Weinheimie. Perfekcyjne zastosowanie roślin", „Informacje o ogrodach" i „Podziękowanie".

We „Wprowadzeniu" autor omówił podstawowe problemy osobowe, techniczne i prawne związane z wykorzystaniem dronów przy fotografowaniu obiektów ogrodniczych i parków. Główne ograniczenia w wykorzystaniu dronów wiążą się z warunkami pogodowymi i strefami zakazu lotów.

Słynny Hortvs w Hilden, założony przez Petera Janke, obejmuje ogród o powierzchni 1,4 ha. Dzięki opisom i zdjęciom poznajemy jego podstawowe części: ogród odkrywców, żwirowy, srebrzysty, leśny i krąg wiosenny z powstającym ogrodem wrzosowym. Widziany z lotu ptaka ogród różany położony na skłonie Beutingu, pozwala spojrzeć na dolinę z różnymi strukturami roślinnymi (zwłaszcza kwadratowe powierzchnie porównawcze, ale też struktury z różami pnącymi). Następnie obserwujemy cztery pory roku w ogrodzie znajdującym się przed domem rodziny Stafflerów w Stuttgarcie. Z góry dobrze widoczne są: droga żwirowa, miejsca do siedzenia i mały staw. Kontury ogrodu zanikają latem, kiedy następuje „szczyt" rozwoju wegetacji. Jesień to feeria barw. Ciekawe są także zdjęcia zimowe, gdyż ogród rzadko pokryty jest śniegiem.

W części poświęconej pełnym życia ogrodom przydomowym autor prezentuje impresje fotograficzne z kilku ogrodów prywatnych: Ingrid Beck w Stuttgarcie, ogród Angeliki i Petera Funke w Ohenden, ogród Sabine Notz w Dettingen, ogród Kornelii i Gerharda Schirmerów w Bellheim. W ogrodzie I. Beck łączą się dobrze utrzymane powierzchnie trawników z licznymi elementami ogrodni-

czymi: staw, rabata bylinowa z krzewami, taras, drogi i wybrukowane place. Ogród przed domem całkowicie zarośnięty jest przez zimozielone rośliny okrywowe. Rosną tu także: magnolie, azalie, różaneczniki. Natomiast ogród A. i P. Funke charakteryzuje się bardzo barwną i zmienną kombinacją rabat z bylinami, krzewami, roślinami cebulowymi i kłączowymi oraz trawami. W ogrodzie Sabine Notz doskonale połączono powierzchnie trawnikowe z wysokimi drzewami, przyciętymi krzewami i rabatami bylinowymi. Podzielone są one dużymi strukturami żywopłotów. Całość z powietrza wygląda jak dzieło sztuki. Równie ciekawe są: ogród K. i G. Schirmerów oraz Herrenmühle Bleichheim H. Haasa.

Na uwagę zwiedzających zasługuje północnoniemiecke Arboretum w Ellerhoop, powstałe na obszarze 8,5 ha, a w 2015 r. powiększone do 17 ha. Jego sercem jest dawne gospodarstwo chłopskie Münsterhof wraz z ogrodem wiejskim, kawiarnią i 350-letnim dębem szypułkowym. Arboretum w Ellerhoop składa się z wielu stref tematycznych: ogród biały, ogród czerwony, ogród południa, romantyczny ogród różany, ogród kuchenny, ogród purpurowy. Ciekawie prezentuje się łąka narcyzów, a także jezioro z szerokim pasmem kwiatów lotosu. Na terenie obiektu organizowane są: Święto narcyzów, Święto łąki i Święto kwiatów. Szczególne barwne jest Święto jesieni, gdy na drzewach pojawiają się kolorowe liście (*Acer rubrum*, *Liquidambar*, *Nyssa, Oxydendrum*). Autor zapoznaje czytelników również z interesującym ogrodem leżącym w południowej części Niemiec, należącym do rodziny Eppingerów.

Sławna w Niemczech i na całym świecie jest Wyspa Mainau z wieloma atrakcjami ogrodniczymi. Jest ona własnością królewskiej rodziny szwedzkiej. Na wyspie znajduje się zamek barokowy z kościołem St. Marien, dom palmowy i włoski ogród różany. Ciekawostką są duże kwiatowe figury zwierząt (np. pawie), aleja wiosenna z tysiącami tulipanów, tarasy śródziemnomorskie i ogród daliowy. W sercu wyspy zlokalizowane jest arboretum, a w nim sekwoje, tulipanowce i magnolie; niektóre z nich liczą 150 lat. Ogród bylinowy wyspy, powstały we współpracy z Towarzystwem Przyjaciół Bylin, wypełniają nowoczesne zestawienia roślin (20 000 okazów, z których 700 gatunków kwitnie od wiosny do jesieni).

Camen-Hof obejmuje potężne budowle byłego gospodarstwa rolnego. Należy on do rodziny Münstermann i znajduje się koło miasta Soest. Z lotu ptaka widoczne są osie widokowe i przestrzenie ogrodnicze: ogród różany, wiejski, niebieski, kuchenny i czerwony. Znacznie mniejszy jest ogród wiejski Michaela Eppingera, którego zmiany poznajemy w ciągu czterech pór roku.

Bardzo interesujący jest także ogród Herrenmühle w Bleichheim na obszarze południowym Badenii-Würtembergii. Łączy on historyczny zespół budynków z nowoczesnym, częściowo śródziemnomorskim zagospodarowaniem ogrodu, w którym dominują kosaćce bródkowe i wilczomlecze, a w strefie cienistej funkie i paprocie. Bardzo ciekawe są też struktury roślinne Ogrodu Dydaktycznego i Badawczego Wyższej Szkoły Gospodarki i Środowiska w Nürtingen-Geislingen. Szkoła ma dobrze ustrukturyzowane powierzchnie w Braike (staw, a także drogi ogrodnicze i formy rabat), a w majątku uczelnianym Tachenhausen znajdują się jednoroczne rośliny ozdobne, typowe dla ogrodów wiejskich, a także byliny. Ogród otoczony jest przez drzewa iglaste i liściaste. Równie interesujący układ strukturalny ma ogród Hortvs, a zwłaszcza jego kwatery roślin i szklarnie, wydzielone przy pomocy żywopłotów tujowych i bukszpanowych, jak też innych obiektów.

Ogród Pokazowy Hermannshof, położony w okolicy Weinheim, charakteryzuje się dużą różnorodnością drzew i rabat. Od 1998 r. kieruje nim prof. Cassian Schmidt, który bardzo spopularyzował nasadzenia preriowe i stepowe. Chętnie odwiedzany jest liczący 2,3 ha park publiczny z licznymi tulipanami i pięknymi wisteriami oraz ponad 130-letnimi drzewami, m.in. sekwojami, magnoliami i platanami. Jesienią zwracają uwagę pięknie zabarwione miłorzęby, amberowce, derenie, czy tzw. banany indiańskie (*Asimina triloba*) i dęby z czerwonymi liśćmi. Arcyciekawe są także rabaty z północnoamerykańskimi bylinami i rabaty liliowców z wilczomleczami.

Książka znanego fotografa Martina Stafflera *Ogrody widziane z góry. Najpiękniejsze parki i ogrody Niemiec z lotu ptaka* zasługuje na uwagę polskich czytelników. Autor dokonał wyboru najpiękniejszych niemieckich parków i ogrodów, które prezentuje z lotu ptaka. Pozwala to oglądać wspaniałe kompozycje roślinne w odmienny sposób, z mało dotąd znanej perspektywy.

Eugeniusz Kośmicki (Poznań)

Hervé Lenain (Fotos), Barbara de Nicola˙ (Text), Die Gärten der Loire-Schlösser. Herrschaftliche Parks von La Bussiére bis Angers entdecken (Ogrody zamków nad Loarą. Odkrywać pańskie parki od La Bussiére do Angers), z języka francuskiego przetłumaczona przez Claudię Arlinghaus, 224 strony (25,5 x 32,8 cm), 196 barwnych fotografii, Stuttgart (Hohenheim) 2021, Verlag Eugen Ulmer, ISBN 978-3-8186-1321-1, www.ulmer-verlag.de

Dolina Loary, z jej zamkami i otaczającymi je ogrodami, ma we Francji ogromne znaczenie przyrodnicze, historyczne i kulturowe. Próbę przedstawienia tego regionu podjęli Hervé Lenain (fotograf) i Barbara de Nicola˙ (autorka tekstu) w książce *Ogrody zamków nad Loarą. Odkrywać pańskie parki od La Bussiére do Angers*. Hervé Lenain jest znanym francuskim fotografem, a także miłośnikiem przyrody, ogrodów i roślin. Wyspecjalizował się w fotograficznych portretach francuskich pomników kultury i ogrodów. W ciągu dwóch lat dokumentował ogrody zamkowe w Dolinie Loary w różnych porach roku. Natomiast Barbara de Nicola˙ jest znawczynią i miłośniczką ogrodów we Francji. Zajmuje się, wraz z mężem, utrzymaniem ogrodu Zamku Le Lude. Stworzyła na nowo założenia ogrodnicze tego obiektu i corocznie urządza tam znany we Francji festiwal ogrodniczy, podczas którego przyznawana jest specjalna nagroda dla książki ogrodniczej im. Pierre'a-Josepha Redoutč'a.

Omawiana książka jest jedyną prezentującą zamki w Dolinie Loary z perspektywy ich ogrodów i parków,

a wspaniałe, pełne nastroju fotografie przedstawiają występujące tam rośliny w różnych porach roku i z różnej perspektywy. Czy to są ogrody renesansowe czy barokowe, zaopatrujące kuchnie czy ogrody owocowe, rabaty dywanowe czy parki leśne, Hervé Lenain wprowadza nas swoimi fotografiami do tych cudownych miejsc, które interesująco opisuje Barbara de Nicola˙.

Książka składa się z „Wprowadzenia", dwudziestu pięciu rozdziałów poświęconych poszczególnym zamkom i ogrodom oraz „Adresów i kontaktów". Szczegółowo omówiono w niej zamki z ogrodami: „La Bussiére – Ogród kuchenny jak dawniej", „Chamerolles – Ogród i zamek zapachów", „Chambord – Renesans ogrodu barokowego", „Cheverny – Ogród przeciwieństw", „Valençay – Ogród księcia i męża stanu", „Beauregard – Portret ogrodu", „Chaumont-sur-Loire – Ogrody w służbie sztuki", „Chenonceau – Ogrody arystokratek", „Amboise – Zapach Morza Śródziemnego", „Gaillard – Wpływ włoskiego renesansu", „Le Clos Lucé – Park geniusza", „Pagoda Chanteloup – Budowla radości księcia de Choiseul", „Valmer – Włoska inspiracja w Dolinie Loary", „La Bourdaisiére – Historyczna kolekcja pomidorów", „Poncé – Ogród artystów", „Villandry – Pieśń pochwalna Renesansu", „Azay-le-Rideau – Klejnot architektoniczny w zielonej ramie", „Langeais – Wieża strażnicza nad Loarą", „Ussé – Wyrafinowane tarasy", „Le Rivau – Bajkowy ogród", „Le Lude – Miejsce w loży nad Doliną Loaru", „Brissac – Park krajobrazowy w Anjou", „Angers – Ogród w ukryciu".

Majestatyczna Loara jest najdłuższą rzeką Francji. Ma swoje źródła w południowej Francji w Masywie Centralnym, a jej wody zasilają dopływy: Indre, Cher, Maine i Vienne. Dolina Loary obejmuje historyczne prowincje: Orléanais, Touraine i Anjou. Bogate gleby zalewowe były podstawą rozwoju bujnych lasów, obszarów rolniczych, a także ogrodów i uprawy winorośli. Przez wieki rzeka była naturalną arterią komunikacyjną służącą wymianie towarów, sprzyjając rozwojowi gospodarczemu oraz zakładaniu osiedli i miast. W konsekwencji nad Loarą powstały budowle o znaczeniu politycznym i gospodarczym, najpierw były to twierdze przekształcane następnie w rezydencje.

Najsilniej na region Doliny Loary wpłynęła epoka Renesansu. Wyprawa króla Francji Karola VIII do Włoch w 1494 r. doprowadziła do przybycia wielu artystów z tego obszaru. Rezydencją króla stał się zamek Amboise. Wraz z rozkwitem Renesansu następowała przebudowa dotychczasowych twierdz, zakładano też ogrody, do których sprowadzano rośliny śródziemnomorskie, a później także z Nowego Świata. Od połowy XVII w. rozwinął się we Francji barokowy typ kompozycji ogrodowych. Główne cechy tego stylu ogrodowego to monumentalne założenia, których centralnym punktem był zamek z przylegającym do niego ogrodem. Panowała w nim symetria i formy geometryczne: kwatery, partery, gabinety, kontrastowanie dużych płaszczyzn parterów, wód i gazonów, szpalerów, bogactwo rzeźb i urządzeń wodnych (kanały, fontanny, kaskady), z włączeniem dalekich planów krajobrazowych. Jest to widoczne dotąd w zamkach Chambord i Valençay.

Po pierwotnych ogrodach renesansowych i barokowych praktycznie nie ma już śladu, na szczęście pojawiają się ich staranne rekonstrukcje. Wiek XIX to duże wpływy angielskiej sztuki ogrodniczej, a Chaumont, Brissac i Cheverny są świadectwem tego okresu.

Wraz z postępującą industrializacją powrócono do geometrycznie podzielonych powierzchni ogrodowych, co możemy obserwować w zamkach Azay-le-Rideau i Le Lude. Pierwsza wojna światowa zakończyła ambitne plany ogrodnicze. Ogrody i parki stały się skromniejsze, a rabaty ogrodowe wyraźnie uproszczone. Dopiero w latach 70. ubiegłego wieku pojawiła się ponownie chęć podziwiania zaplanowanej przez człowieka natury, czego efektem stały się rekonstrukcje zamków i ogrodów w Dolinie Loary. Takimi przykładami są: Le Rivau, Amboise i Chambord. Szczyt tego rozwoju widoczny jest w Chaumont-sur-Loire, gdzie od 1992 r. corocznie odbywa się międzynarodowy festiwal ogrodniczy.

Chambord należy do najsławniejszych zamków w Dolinie Loary. Powstał w okresie rządów Franciszka I, a Ludwik XIV stworzył tam ogród barokowy. Pierwotny typ ogrodu, z trawnikami, ciętymi żywopłotami, alejami platanowymi i lipowymi, został wiernie odtworzony w XXI w. Zamek Chaverny to kolejny przykład zamku renesansowego, a jego ogród jest pełen przeciwieństw, gdyż obejmuje angielski park krajobrazowy połączony z nowocześnie odrestaurowanym ogrodem barokowym. W zamku i ogrodzie Valençay nadal znajdujemy ślady jego najsławniejszego właściciela, księcia i męża stanu Ch. M. de Talleyranda (1754–1838). Był tam ogród ozdobny, kuchenny i duży park. George Sand opisywała go jako jeden z najpiękniejszych parków na świecie. W XIX w. park ten był przebudowywany, a prace rekonstrukcyjne prowadzono także na początku XXI w.

Zamek i ogród Chaumont-sur-Loire pochodzi również z okresu Renesansu. Od 1992 r. odbywa się tam Międzynarodowy Festiwal Ogrodniczy Chaumont Centrum Sztuki i Przyrody. Obecnie w tej lokalizacji istnieją trzy parki o różnym przeznaczeniu: angielski ogród krajobrazowy z dużymi cedrami libańskimi, ogród kuchenny ze starymi odmianami warzyw, a część powierzchni zajmują różnorodne dzieła sztuki i zróżnicowane inscenizacje artystyczne. Odwiedzany przez turystów zamek i ogród Chenonceau to dzieło arystokratek: Diane de Poitiers i Kathariny de Medici, które wywarły duży wpływ zarówno na budynki zamkowe, jak i na ogród. Architekt Philibert Delorme (1514–1570) odpowiedzialny jest za ogród przypisywany Diane de Poitiers – na wschodnim tarasie i związany z rzeką Cher. Natomiast na zachód od zamku położony jest ogród Kathariny de Medici – obecnie zdominowany przez barwy niebieską i różową. W wyniku działań Laure Menier, obecnej właścicielki zamku, w 2018 r. powstał ogród inspirowany przez znanego architekta krajobrazowego Russella Page (1906–1985), m.in. z bogatą kolekcją bylin. Jest tam także ogród kuchenny, szklarnie, oranżerie oraz ogród angielski z pięknymi drzewami.

Zamek Amboise został wybudowany jako pałac dla francuskiego króla Karola VIII. Obecny taras neapolitański nawiązuje do pierwszego włoskiego ogrodu z 1496 r. Od tarasu zaczyna się ogród krajobrazowy nawiązujący do koncepcji francuskiego króla Ludwika Filipa z XIX w. W parku rośnie wiele majestatycznych drzew (m.in. cedry libańskie, śródziemnomorskie cyprysy), także wiele ciekawych żywopłotów bukszpanowych. Na zamku Le Clos

Lucé na uwagę zasługuje ogród orientalny z roślinami śródziemnomorskimi i kaplica św. Huberta, miejsce ostatecznego spoczynku Leonarda da Vinci, który spędził tu trzy ostatnie lata życia. Częścią terenu jest park Leonarda, który ma charakter skansenu z największymi osiągnięciami technicznymi artysty. Natomiast w tzw. ogrodzie Leonarda chronione są naturalne obszary wilgotne wzdłuż Loary (rośliny znane z obrazów Leonarda), a ostatni odcinek parku poświęcony jest najważniejszym jego obrazom. Pomiędzy miastem Tours i zamkiem Amboise znajduje się zamek La Boudraisičre. Powstał on w XV w., a od 1991 r. należy do księcia de Broglie, który przebudował zamek na hotel i nadał otaczającemu go parkowi nowy charakter. Dawny ogród kuchenny stał się od 1998 r. największym we Francji ogrodem historycznych odmian pomidorów. Uprawiane są tam także rośliny dyniowate. Atrakcją jest ogród daliowy z 240 odmianami. Na uwagę zasługuje grupa cedrów libańskich w otoczeniu „poduszek" z bukszpanu.

Jak twierdzą autorzy książki, serce ogrodów Doliny Loary bije w Villandry. Od początku XX w. podjęto próbę przywrócenia zamkowi i jego otoczeniu renesansowego charakteru. Z tarasu lipowego roztacza się widok na całość ogrodu, w którym znajdują się: „Salon ogrodowy" (nawiązujący do ogrodowych założeń mauretańskich w Hiszpanii), ogród z ziołami leczniczymi i kuchennymi, a także ogród warzywny obramowany bukszpanami. Ciekawy jest także labirynt żywopłotowy powstały z przycinanych grabów. W historycznej prowincji Touraine na obszarach wiejskich położony jest zamek Le Rivau z baśniowym ogrodem (francuski humanista F. Rebelais określił ten zamek jako olbrzyma Gargantuę). Zamek ten powstał na styku Średniowiecza i Renesansu. W latach 90. XX w., właścicielka zamku Patricia Laigneau przeprowadziła jego restaurację i założyła dwanaście nowoczesnych ogrodów, a w tym: ogród kuchenny, labirynt Alicji z Krainy Czarów, ogród napojów miłosnych i rajski ogród owocowy otoczony pnącymi różami. Dużą powierzchnię zajmują obszary leśne m.in. z lasem bajkowym wypełnionym różnymi instalacjami artystycznymi.

W Dolinie Loaru (nie mylić z Loarą) znajduje się renesansowe miasteczko i zamek Le Lude. Budowla ta powstała jako twierdza w XIII w. na granicy prowincji Anjou. Od XV do XVII w. należała do potężnej rodziny Daillon, która stworzyła pierwsze założenia ogrodnicze. Początek nowoczesnej epoki zaczął się w 1787 r., gdy dobudowano do zamku neoklasyczne skrzydło. Obecnymi właścicielami zamku są Louis-Jean i Barbara de Nicola˙ (autorka tekstu książki). Architekt krajobrazowy Augustin d'Ursel zaprojektował nowe założenia ogrodowe utrzymane w manierze klasycznej, z ogrodem różanym wraz z nasadzeniami bylinowymi, który łączy się z labiryntem bukszpanowym. W pobliżu Loaru znajduje się zrekonstruowany ogród barokowy. Przy ścianie lasu zlokalizowano tzw. ogród źródłowy, gdzie występuje ciekawa kombinacja krzewów i bylin. W ogrodzie zgromadzono także rzadkie okazy ogrodnicze. Na brzegu rzeki Maine wznosi się twierdza Angers z 17 okrągłymi wieżami zbudowanymi z tufów wapiennych i łupków. W 1450 r. założono tam pierwszy ogród włoski, gdzie zasadzono drzewa i krzewy z obszaru Morza Śródziemnego. Obecne tereny zielone obejmują wysoko położony na murze twierdzy ogród z ziołami kuchennymi, leczniczymi i roślinami barwiącymi. Rabaty kwiatowe, przycinane rośliny drzewiaste i rośliny to ozdoba murów twierdzy.

Książka H. Lenaina i B. de Nicola˙ *Ogrody zamków nad Loarą. Odkrywać pańskie parki od La Bussiére do Angers* zasługuje na uwagę polskich czytelników, by poszerzyć ich wiedzę na temat zamków nad Loarą i otaczających je ogrodów. Artystyczne fotografie i ciekawe opisy z pewnością zainteresują zarówno specjalistów (ogrodników, architektów krajobrazowych, dendrologów), jak i szerokie grono odbiorców.

Eugeniusz Kośmicki (Poznań)

Christine Weidenweber, Gemüse ernten ohne giessen. Trockenheitstolerante Pflanzen auswählen, den Boden schützen und Wasser sinnvoll nutzen. Gärtnern mit dem Klimawandel (Zbierać warzywa bez podlewania. Wybierać rośliny tolerujące suszę, chronić glebę, a wodę sensownie wykorzystać. Zajmować się ogrodnictwem w warunkach zmiany klimatu), 95 barwnych fotografii, 5 rycin, ss. 128, Stuttgart (Hohenheim) 2021, Verlag Eugen Ulmer, ISBN 978-3-8186-1107-1

Zmiany klimatu stają się coraz bardziej widoczne zarówno w Europie, jak i na całym świecie. Wyrażają się w różnorodnych zjawiskach: suszy wiosennej i letniej, pojawieniu się gwałtownych zdarzeń pogodowych w postaci silnych opadów i wichur, a także zmian fenologicznych, a nawet cyklu wegetacyjnego. Jak więc w takich warunkach prowadzić działalność ogrodniczą, a szczególnie uprawiać warzywa? Tę trudną problematykę podjęła Christine Weidenweber w swojej książce *Zbierać warzywa bez podlewania. Wybierać rośliny tolerujące suszę, chronić glebę, a wodę sensownie wykorzystać. Zajmować się ogrodnictwem w warunkach zmiany klimatu*. Jest ona wieloletnią lektorką, redaktorką i autorką opracowań o charakterze naukowym oraz popularno-naukowym w zakresie ogrodnictwa. Prowadzi także liczne badania nad warzywami i ziołami tolerującymi suszę.

Książka jest bogato ilustrowana i zawiera rozważania zarówno teoretyczne, jak i wskazówki praktyczne. Należy wypróbować nowe metody uprawy, troszczyć się o stan gleby i uprawiać takie gatunki i odmiany, które są odporne na zmiany klimatu. W pracy omówiono 60 warzyw tolerujących suszę oraz możliwości uprawy warzyw śródziemnomorskich, a także wieloletnich gatunków, które na odpowiednich stanowiskach przynoszą dobre plony.

Książka Ch. Weidenweber składa się z rozdziałów: „Wykorzystać szansę", „Pogoda, klimat, zmiana klimatu", „Nasze najważniejsze dobro – gleba", „Warzywa z niskim zapotrzebowaniem na wodę", „Jak sensownie wykorzystywać wodę", „Prowadzić ogrodnictwo blisko przyrody", „Serwis". Autorka stara się odpowiedzieć m.in. na następujące pytania: Jakie skutki (i szanse) przynosi ze sobą zmiana klimatu? Jaką rolę odgrywają ekstremalne zda-

rzenia pogodowe? Jaka jest gleba w ogrodzie i co należy robić, aby utrzymać jej żyzność? Jak można określić stanowisko i światło słoneczne w ogrodzie warzywnym? Kiedy należy sadzić określone rośliny? Jakie są stare albo całkiem nowe odporne gatunki i odmiany warzyw? Jakie warzywa należy uprawiać obok siebie? Jak należy prawidłowo nawadniać warzywa? Jakie działania należy podejmować przeciwko plagom ogrodowym, czyli chorobom i szkodnikom? Według autorki właśnie w czasach zmieniającego się klimatu trzeba zwrócić szczególną uwagę na czynniki przyrodnicze. Mogą w tym pomóc określone fenologicznie warzywa przydatne do uprawy. Przykładowo, jeżeli kwitną zawilce gajowe, to wtedy należy sadzić kalarepy i sałaty. Przyroda kieruje rozwojem warzyw według klimatu, aury, określonego stanowiska, będąc o wiele dokładniejszą niż zwykły roczny kalendarz siewów, sadzenia, uprawy i plonowania.

W rozdziale „Wykorzystać szansę" Weidenweber przedstawia możliwości całorocznego zbierania plonów, uprawy roślin egzotycznych i zmiany uprawy warzyw. Ciekawe, że wobec zmian klimatu zbiory plonów odbywają się wcześniej i trwają dłużej. W wielu przypadkach konieczne jest jednak okrywanie uprawianych roślin. Obecnie bez przeszkód rosną już warzywa wymagające wyższych temperatur (papryka, dynia, pomidory), a także bardziej wymagające odmiany pochodzące z południowych regionów świata. Tak więc odpowiednio planując można zbierać plony przez cały rok.

Rozdział „Pogoda, klimat, zmiana klimatu" omawia przyczyny zmian klimatu, sukcesy i porażki na rabacie warzywnej i możliwości wykorzystania kalendarza fenologicznego. Autorka uważa, że za ocieplenie klimatu w ostatnich dziesięcioleciach odpowiadają czynniki antropogeniczne (spalanie paliw kopalnych, nagromadzenie gazów cieplarnianych, zmiany w wykorzystaniu ziemi, postępująca deforestacja). W tych warunkach dochodzi do ekstremalnych zmian pogody, co w dużym stopniu wpływa na faunę i florę. Dochodzi do wcześniejszej wegetacji roślin, w tym rozwoju warzyw, zmian dotychczasowych zbiorowisk roślin czy pojawienia się obcych gatunków, tzw. neofitów. Zmienia się także mikroklimat w ogrodach w wyniku gwałtownych opadów, szybkiego parowania i nawadniania. Streszczając myśli autorki, w ogrodach warzywnych trzeba uwzględniać: suszę letnią, silne deszcze, wichury i późne przymrozki, a susza i upały są dla nich zabójcze. Istnieją jednak gatunki wytrzymałe, m.in. pasternak, szpinak drzewny, słonecznik bulwiasty, czosnek, por. Zmiany klimatyczne powodują pojawianie się nowych chorób, wpływają zarówno na szkodniki, jak i na gatunki użyteczne. Na przykład obserwuje się przechodzenie szkodników z pól do ogrodów. W tych warunkach przydatny w uprawie warzyw jest kalendarz.

W rozdziale „Nasze najważniejsze dobro – gleba", autorka omawia podstawowe problemy dotyczące różnych gleb w warunkach zmian klimatu i wskazuje co należy zrobić, aby zachować ich wysoką jakość.

Gleba jest podłożem dla roślin, a także miejscem życia wielu mikro- i makroorganizmów. Zmiany klimatyczne prowadzą do jej erozji, wysuszania i jałowienia. Działaniami poprawiającymi jakość gleby są: tworzenie humusu, kompostowanie odpadów ogrodowych, stosowanie różnorodnych nawozów organicznych i płodozmianu oraz spulchnianie. Zabezpieczeniem przed parowaniem jest okrywanie roślin materiałami naturalnymi (ścięta trawa, pokrzywy, liście warzyw, materiał słomiasty i drzewny, liście, rośliny dostarczające nawozów zielonych) lub folią przepuszczającą wodę.

W kolejnym rozdziale Weidenweber, podejmując problematykę warzyw z niskim zapotrzebowaniem na wodę, przedstawia sytuację we współczesnym ogrodzie warzywnym, o którego jakości decyduje położenie, nasłonecznienie i gleba. Omawia ulubione warzywa, byliny warzywne i nowe gatunki pochodzące z krajów południowych oraz warzywa dzikie.

Do rekomendowanych przez autorkę roślin należą np.: sałata azjatycka, fasola, kukurydza, ziemniaki, czosnek, warzywa kapustne, dynia, burak czerwony, pietruszka korzeniowa, cebula oraz różne odmiany pomidorów i papryki. Wśród warzyw wieloletnich są np.: szpinak drzewny, wieczna kapusta dostarczająca smacznych liści, wiesiołek dwuletni, topinambur, słonecznik bulwiasty, czy kilka gatunków wieloletnich cebul i dziki czosnek kantowy. Ocieplenie klimatu stwarza bardziej korzystne warunki do uprawy warzyw egzotycznych. Są wśród nich np.: karczochy, oberżyna, cieciorka czy meksykański miniogórek. W ogrodach pojawiają się często spontanicznie warzywa dzikie, często popularne chwasty, które mogą dostarczyć smacznego posiłku (m.in. podagrycznik, pokrzywa, gwiazdnica, przetaczniki), a także: lepnica zwyczajna, dziki pasternak, komosa strzałkowata, czy różne gatunki dzwonków, zwłaszcza dzwonek szerokolistny.

We współczesnych ogrodach należy dobrze wykorzystywać wodę i pamiętać, że jest to dobro ograniczone. Autorka omawia więc nie tylko tradycyjne metody nawadniania, ale także różne metody zbierania wody deszczowej, aż do różnych metod automatycznego nawadniania.

Ostatni rozdział poświęcony jest tworzeniu ogrodów bliskich naturze, w których powinny pojawić się: dzikie zakątki z martwym drewnem i zbiorowiskiem kamieni, pojniki, miejsca do zakładania gniazd, a także żywopłoty i murki. Powinny tam się znaleźć także barwne rabaty kwiatowe i mieszana uprawa warzyw. Co istotne dla czytelników, autorka podaje listę „dobrych" i „złych" sąsiadów określonych warzyw. Opisuje także metody biologiczne ochrony upraw przez stosowanie różnych wyciągów, wywarów, gnojówek i herbat roślinnych, które zabezpieczają przed szkodnikami i chorobami. Ogród uprawiać można również według zasad permakultury (trwałe rolnictwo). Koncepcja ta powstała w latach 70. ubiegłego wieku i wiąże się z ideą stworzenia samoutrzymującego się ekosystemu i przeciwstawia się pustyniom rolniczym z monokulturami i ubożeniem gleb. Autorka wskazuje na różnorodne rozwiązania permakulturowe: uprawa roślin w skrzynkach i pojemnikach na balkonach, tworzenie warstw okrywowych, hodowla kur w ogrodach, tworzenie wysokich rabat utrzymujących dłużej wilgoć. Zbliżona do permakultury jest działalność ogrodnicza typu *keyhole*. Działanie to rozwinęło się w małych ogrodach przydomowych na obszarze Lesotho, a jego istotą jest samonawożąca się wysoka rabata z wgłębieniem w środku, utrzymująca wilgotność gleby.

Książka Ch. Weidenweber jest znakomitym poradnikiem dotyczącym uprawy warzyw w warunkach zmian

klimatycznych. Autorka umiejętnie łączy analizę teoretyczną z działaniami praktycznymi. Wskazane byłoby jej przetłumaczenie na język polski, jako cennej pomocy nie tylko dla ogrodników, ale także dla zainteresowanych czytelników. Wraz z narastaniem kryzysu klimatycznego, zaopatrzenie się w żywność, w tym w warzywa, staje się sprawą kluczową.

Eugeniusz Kośmicki (Poznań)

Sven Nürnberger, WILD GARDEN. Garten naturalistisch gestalten. (DZIKI OGRÓD. Kształtowanie ogrodów w sposób naturalistyczny), ss. 216, Stuttgart (Hohenheim) 2019, Eugen Ulmer KG, ISBN 978-3-8186-0716-6, www.ulmer.de

Sven Nürnberger jest wybitnym specjalistą ogrodniczym we frankfurckim Ogrodzie Palmowym. Tworzy botaniczne ogrody tematyczne, a także ogrodnicze założenia pokazowe. W swojej działalności łączy obserwację i badania stanowisk naturalnych z tworzeniem założeń ogrodniczych. Idea ta stanowi podstawę jego założeń badawczych przedstawionych w książce *DZIKI OGRÓD. Kształtowanie ogrodów w sposób naturalistyczny*. Autor poszukuje przy tym inspiracji ogrodniczych nie tylko na obszarach Półkuli Północnej, ale także na Półkuli Południowej. Jego mentorką jest szkocka podróżniczka i ogrodniczka Ursula Mc Hardy (1930–2011).

Na książkę składają się rozdziay: „Dlaczego »Dziki Ogród«„, „Obserwacja stanowisk naturalnych jako inspiracja", „Obszary wegetacji na Półkuli Północnej", „Rośliny alpejskie na Czarodziejskiej Górze. Alpinarium Schatzalp", „O krajobrazach trawiastych i śródziemnomorskich wrzosowiskach skalnych. Ogród Botaniczny w Würzburgu", „Obszary wegetacji na Półkuli Południowej", „Góry Smocze w obrazie ogrodu. Frankfurcki Ogród Palmowy", „Ogród Półkuli Południowej na północy Europy. Ogród Mc Hardy", „Tworzyć obrazy ogrodnicze zbliżone do naturalnych", „Zakresy życia roślin w Ogrodzie Palmowym we Frankfurcie", „Serwis" („Rośliny do Państwa ogrodu", „Literatura uzupełniająca", „Źródła zamówień i informacje w internecie", „Skorowidz", „Ogrody opisane w tej książce").

Z wprowadzenia dowiadujemy się, że książka powstała z fascynacji zmieniającymi się procesami w przyrodzie i w przestrzeniach ogrodu. Obserwacje cyklu życia roślin i badania przyrody dają niewyczerpaną inspirację dla innowacyjnego i kreatywnego wprowadzania ich w ogrodach. Autor przedstawia interesujące go regiony. Z Alp czerpie pomysły do tworzenia ogrodów skalnych i alpejskich. Szczególnie interesujące jest, opisane w „Czarodziejskiej górze" przez Thomasa Manna, Alpinarium Schatzalp, ogród hotelowy utworzony na terenie luksusowego sanatorium dla chorych na gruźlicę.

Znajomość góry Emei w Syczuanie (Chiny), zlokalizowanej w strefie monsunowej, pozwoliła autorowi omówić zasady stosowania typowych dla tego rejonu roślin w europejskich ogrodach przydomowych.

Kolejne rozważania dotyczą krajobrazów trawiastych i wrzosowisk skalnych z obszarów śródziemnomorskich. Można je oglądać w Ogrodzie Botanicznym w Würzburgu (m.in. północnoamerykańskie prerie, wrzosowiska skalne). Wiele ciekawych pomysłów inspirowanych jest także stanowiskami naturalnymi w Górach Smoczych oraz na przełęczy Sani-Pass pomiędzy Lesotho i Kwa Zulu-Natal (RPA).

Na Półkuli Południowej tereny bogate w roślinność to: Ameryka Południowa (od Santiago de Chile do Cieśniny Magellana), Wyspy Falklandzkie jako subantarktyczny archipelag na Południowym Atlantyku, Nowa Zelandia, Australia, Tasmania (Południowy Pacyfik). Warte odnotowania są suche lasy z palmami miodowymi (*Jubaea chilensis*), a także (od wysokości 900 m n.p.m.) lasy araukariowe z bogatym podszyciem bylin. W centralnej Patagonii (prowincja Valdivia) występują lasy deszczowe (opady pomiędzy 2000–4500 mm) z bogatą florą bylinową. Na obszarze archipelagu Wysp Falklandzkich nie występują lasy, dominują przestrzenie zbliżone do tundry, z licznymi endemitami. Tereny te stanowią bogate źródło wielu atrakcyjnych roślin do ogrodów europejskich, jednak ich kształtowaniu stanowi duże wyzwanie.

W „Serwisie" autor przedstawia (w formie tabelarycznej) zestawy roślin możliwych do nasadzeń na różnych stanowiskach w ogrodzie, m.in.: paprocie, niskie byliny leśne, gatunki bylin z Gór Smoczych, alpejskie gatunki nowozelandzkie, południowoamerykańskie rośliny dla założeń ogrodów skalnych itp.

Książka Svena Nürnbergera *DZIKI OGRÓD. Kształtować ogrody w sposób naturalistyczny* zasługuje na uwagę polskich czytelników. Obserwując i badając obszary naturalne innych stref klimatycznych, daje autor wskazówki, jak wykorzystać i przystosować do warunków europejskich występującą tam roślinność. Warto by tę fascynującą książkę przetłumaczyć na język polski jako cenną pomoc nie tylko dla specjalistów, ale także dla miłośników pięknych roślin i ogrodów.

Eugeniusz Kośmicki (Poznań)